

УДК 101:930(73)

С. М. Гейко

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії

Національного університету біоресурсів та природокористування України

Б. А. Кудін

студент філософського факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ УЯВИ ЯК «МАНЕРИ» МИСЛЕННЯ У ФІЛОСОФІЇ Х. УАЙТА

До недавнього часу питанням про роль уяви в історичному пізнанні, як і питанню про роль уяви в науковому пізнанні загалом, належної уваги в соціальній філософії, філософії науки не приділялося. У такого стану справ були причини досить різного характеру. З одного боку, значимість ролі уяви в пізнанні для більшості філософів видавалася настільки само собою зрозумілою, що про це не варто було роздумувати. З іншого боку, поняття «уява» в межах сформованої всередині ХХ ст. парадигми виявлялося дуже багатозначним. Уява дослідника відіграє фундаментальну роль у його роботі. Дослідницька, творча, активність історика не є просто відображенням, рестрацією історичних даних: проблема, яку він поставив перед собою, потребує встановлення контакту з минулим. Уява відіграє фундаментальну роль у процедурах подальшої обробки даних і процедурах пояснення та передбачення. Без уяви не можна поставити себе на місце учасників аналізованих подій, дати їм оцінку. Отже, з'ясування ролі уяви в історичному пізнанні є актуальною проблемою сучасної філософії.

Проблема уяви є однією з ключових, починаючи з античних часів. Платон і Аристотель, Августин і Фома Аквінський, Данте й Петрарка, Ф. Бекон і Р. Декарт, просвітителі та німецькі класики розглядали уяву крізь призму мислення людини, її суспільного існування. Починаючи з книг Ж.-П. Сартра «Уява: психологічний аналіз» і «Психологія уяви» й до сьогодні, вийшла велика кількість робіт психологічного та філософського характеру, присвячених проблемі уяви. Однак уперше питання про роль уяви в історичному пізнанні насамперед з поетико-лінгвістичного боку було ретельно досліджене тільки в останній третині ХХ ст. в роботах американського історика Хейдена Уайта. Найбільш повно його концепція викладена в книзі «Метаісторія: історична уява в Європі дев'ятнадцятого сторіччя».

Проблеми історичного мислення і власне історичного методу дослідження обговорювалися істориками (Ж. Мішле, Л. Ранке, А. Токвіль, Я. Буркхардт), філософами (Г. Гегель, К. Маркс, Ф. Ніцше, Б. Кроче), соціальними теоретиками в контексті припущень, на які буде дано недвозначні відповіді. «Історія» розглядалася як особливий тип існування, «історична свідомість» – як особливий спосіб мислення, а «історичне знання» – як автономна сфера в спектрі гуманітарних і природничих наук.

У ХХ ст. ці питання розглядалися з побоюванням, що однозначні відповіді можуть бути неможливими. Європейські мислителі, від П. Валері й М. Хайдеггера до Ж.-П. Сартра, К. Леві-Стросса та М. Фуко, висловили серйозні сумніви в цінності специфічно «історичної» свідомості, підкреслили фіктивний характер історичних реконструкцій і оскаржили претензію історії на місце серед наук. Водночас англо-американські філософи замислювалися над епістемологічним статусом і культурною функцією історичного мислення, виправдовуючи серйозні сумніви щодо статусу історії як суворой науки.

У результаті двох вищенаведених підходів створюється колізія, що історична свідомість, якою так пишалася західна людина з початку ХІХ ст., не може бути нічим іншим, як теоретичною підставою ідеологічної позиції, з якою західна цивілізація розглядає свої відносини не тільки з попередніми культурами й цивілізаціями, а й із сучасними. Отже, історичну свідомість можна розглядати як специфічно за-

хідний феномен, за допомогою якого доводяться переваги сучасного індустріального суспільства.

Мета статті – простежити можливість використання уяви як «манери» мислення у філософії Хейдена Уайта, а також критичне дослідження ролі уяви в історичному пізнанні, визначення її перспективності як важливої методології філософського аналізу соціогуманітарного знання.

Х. Уайтом у роботі «Метаісторія» була сформульована нова у філософії концепція природи та ролі уяви в історичному пізнанні [4]. Автор зарахував її до структуралістського етапу розвитку західної гуманітарної думки. Він дослідив особливості логічної й лінгвістичної побудови соціальних концепцій низки істориків ХІХ ст. Х. Уайт розробив тропологічну теорію історії, яку називають «естетичний історизм» або «літературізація» історії. Багато дослідників розцінюють її як варіант постмодерністського прочитання історії. Сам Х. Уайт вважає, що її структуралістською: він відшукує в історичному дискурсі жорсткі структури науки, ідеології, поетики, які в сукупності детермінують історичний дискурс. Отже, Х. Уайт доходить висновку, що історія є специфічним видом літератури, «операцією зі створення фікції». Вигадка є іманентною властивістю історичних текстів, уважав Х. Уайт, роботу історика він характеризує як «вербальний артефакт, наративний прозаїчний дискурс, зміст якого настільки ж винайдено або змінено, наскільки виявлено або відкрито» [4, с. 87].

Одна з основних і оригінальних ідей концепції Х. Уайта – це припущення про те, що історичний твір містить у собі певний «глибинний структурний початок», який за своєю природою є поетичним у найзагальнішому сенсі цього слова, а точніше – лінгвістичним. На відміну від поширеного розуміння «метаісторичного» як надлішеного концептуальною природою, що складається з теоретичних, «мета-теоретических» понять, які слугують істориком в розробці пояснювального компонента його оповіді, Х. Уайт вважає, що такі поняття утворюють тільки «поверховий» рівень пояснення. А виокремлений ним «глибинний» (доконцептуальний, образний) рівень визначає те, які саме метаісторичні (уже в традиційному розумінні) поняття використовує історик і як саме він їх використовує.

Перш ніж простежити роль уяви в концепції Х. Уайта, необхідно розкрити загальну роль уяви у формуванні когнітивних здібностей. Багато методологічних проблем, над якими зараз б'ється історична наука, давно вирішені у філософії. Ще І. Кант виділяв три рівні пізнання: рівень чуттєвого сприйняття, рівень раціонального й рівень трансцендентального розуму. Три боки одного й того самого. Питання про взаємовідносини цих сторін в історичному дослідженні хвилювало багатьох класичних філософів, зокрема Ф. Шеллінга та Г. Гегеля. Вони, кожен по-своєму, розглядали взаємовідношення мистецтва й науки як моменти, ступені єдиного процесу пізнання. Ф. Шеллінг головним критерієм істини вважав «геній уяви», який стає суддею над наукою. Г. Гегель, навпаки, бачив «геній уяви» лише як момент для досягнення абсолютної ідеї. Після того, як цей етап був досягнутий, уява й зовсім могла бути відкинута. Єдиним і головним інструментом пізнання виявлялася логіка. Ми знаємо, що подальша історія не підтвердила таке припущення. Тому необхідно знайти інші прямиї «історичного мислення». Але для того щоб зрозуміти проблему методології історичного дослідження

глибоко, на рівні дійсної суперечності, потрібно діяти обережно: на підставі зіставлення історичних і філософських текстів, як археолог, шар за шаром знімати помилкові здогадки та твердження.

Г. Гегель був правий, стверджуючи внутрішню уяву й логіку, категорії прекрасного й істини. Бо якщо це не так, то втрачається можливість наукового оцінювання мистецтва, і все надається на особистий смак кожного. З іншого боку, нам загрожує становище буриданова віслюка: дослідник не знає, що йому вибрати, і приречений вічно розриватися між особистим смаком і жорстким догматизмом. Пом'якшення крайнощів теж не допоможе: компроміс тільки загострить проблему, відкривши дорогу безпринципності в науці й не-смаку в мистецтві. Як же дослідник може досягнути історичну істину? Для відповіді на поставлене питання необхідно простежити розвиток здатності пізнання в окремого індивіда. Адже, як відомо, онтогенез у знятому вигляді повторює філогенез.

Уява є основою творчості в будь-якому віці. Радянський психолог Л. Виготський свого часу вирішував проблему виникнення творчих здібностей у дитини. Він розглядав творчість як необхідний двигун розвитку дитини. Психологи розрізняють продуктивну й репродуктивну діяльність. У формуванні першої бере участь пам'ять і комбінувальна функція. Творчу діяльність на основі комбінувальної здатності мозку психологія називає уявою. Не будь цієї властивості, людина не могла б створити нічого нового. Адже перш ніж щось здійснити фактично, його потрібно спочатку уявити. Така творча здатність розвивається разом із розвитком загальнолюдської культури, яка, у свою чергу, є результатом творчої діяльності. У цьому випадку уява стає дійсністю, є то технічні рішення або художні творіння. Діючи з цими, уже людськими речами, людське мислення переробляє їх і знову перетворює на продукти уяви. При цьому з'являються нові, досі не зведені знання й почуття. Старий етап завершується, починається новий. Коло замикається, але вже на більш високому рівні. Чим багатша, різноманітніша матеріальна база людської діяльності, тим більше образів і зв'язків здатній скомбінувати мозок того, хто в неї включений, тим багатша його уява.

Люди, які читають художні історичні книги, без особливих зусиль уявляють образи, описані там словами. Причому ті речі й образи, які людина ніколи раніше не бачила. Це продукт дії фантазії та уяви, але основаної на чужому – громадському – досвіді. Подібні речі дуже розвивають уяву, чинну тепер не довільно, а в межах, окреслених чужим досвідом. Тому результат дії почуття, яке основане на історичному досвіді, завжди буде збігатися з дійсністю, при цьому діючи за необхідності, тобто вільно. Така форма зв'язку уяви й дійсності базується на уявленні, яке викликає словом. Вона потрібна для розвитку людини, оскільки дає доступ до величезного досвіду всього людства, а це необхідний крок для включення індивіда в суспільну історичну практику.

Тільки в процесі предметно-практичного дослідження світу наука виводить необхідні поняття, що розкривають логіку історії. Історія сама по собі не містить моралі. Вона така, якою вона є, не несе ніяких оцінних суджень. Славною або ганебною її бачить тільки людина, що вступила з нею в безпосередній контакт шляхом дослідження певних подій. У процесі цього дослідник засвоює «чисту» форму подій і процесів. Це означає, що він виділяє «подію саму по собі» з нескінченного переплетіння зв'язків, у якому вона існує в історії, – розкодує її й тим самим пізнає історію «саму по собі». Тут і виникають як форми мислення, так і почуття, у тому числі й почуття прекрасного. Пізнаючи за допомогою предметно-практичної діяльності «чисті» форми фактів, їх сутність, історики пізнають «правильний» рух подій, тобто логіку їх взаємоперетворення. А це дає змогу схоплювати їх доцільність, уже потім давати оцінні судження. Звичайно, минали століття історіографічної практики, перш ніж історія оголила свою доцільність, альтернативний підхід до осягнення якої запропонував Х. Уайт.

Буває, що, тільки глянувши на предмет дослідження, ми миттєво знаходимо його цілісність, без видимих на те підстав. У цьому випадку працює цілком інтуїція – відчуття, основане на діяльності продуктивної уяви, що дає змогу вловлювати ціле в предметі раніше за його частин. Але схопити це ціле здатне лише те почуття, яке виховувалося на продуктах людської діяльності, вираженої в концентрованому вигляді, – на працях історичної науки та філософії. Саме вони відкривають нам двері в багатогранність світу історії, знайомлять нас із логічним та історичним виявами, указуючи на «ціле», загальне. Геніальні вчені й художники, які глибоко пізнали та відобразили в своїй творчості світ і «схопили» загальне, були здатні передати це «ціле» через щось одиничне, тобто у вигляді розвиненої уяви.

Ось чому естетика виступає як інструмент пізнання дійсності, особливо історії, формуючи в індивіда уяву, фантазію, істинне відчуття доцільності. Це як ні що інше сприяє розвитку розуміння історії, оскільки без розвиненої уяви немислимий і розвиток історичної науки. Мистецтво й наука повинні виступати як різні сторони одного цілого, загального. Це правильний шлях для застосування в історичній науці композиційно-історичної «манери» мислення. Логіка тільки поряд з естетикою відкриває «здатність логічно мислити, тобто оперувати поняттями, теоретичними визначеннями в суворій згоді з нормами логіки, теж не коштує рівно нічого, якщо вона не з'єднується з однорозвиненою здатністю бачити, чуттєво споглядати, сприймати навколишній світ» [1, с. 25–42].

Для побудови композиційно-історичної «манери» мислення Х. Уайт виокремлює такі концептуалізаційні рівні історичного твору: хроніка; історія; тип побудови сюжету [plotment]; тип доказу [argument]; тип ідеологічного підтексту [ideological implication], які детально описує у своїй «Метаісторії» [3].

Мислитель використовує «хроніку» та «історію» для позначення «примітивних елементів» в історичному викладі, проте вони становлять процес відбору та розташування відомостей із необробленого історичного джерела в інтересах перетворення цього джерела в більш зрозумілий вигляд для певного типу аудиторії. Це надає можливість припустити, що історичний твір являє собою спробу опосередкування між тим, що він називає історичним полем, неопрацьованим історичним джерелом, іншими історичними викладками й аудиторією.

У Х. Уайта елементи історичного поля організовані в хроніку подій, щоб мати з ними справу в порядку того, як вони відбулися. Хроніка організовується в історію наступним перетворенням подій у компоненти «спектаклю», або процесу їх здійснення, який має початок, середину та кінець. Ця трансформація хроніки в історію зумовлена характеристикою одних подій у хроніці в термінах мотивів зав'язки, інших – у термінах мотивів розв'язки, третіх – у термінах перехідних мотивів.

Історичні історії [stories] простежують послідовність подій, які ведуть від зав'язок до (тимчасових) розв'язок соціальних і культурних процесів так, як від хронік не вимагається. У принципі хроніки не мають зав'язки: вони починаються тоді, коли хронікер розпочинає запис подій. Вони не мають кульмінацій або розв'язок; вони можуть тривати нескінченно. Тим часом історії мають помітну форму (навіть коли ця форма є образ ситуації хаосу), що відрізняє одні події від інших подій.

Мета історика – пояснити минуле, «знаходячи», «пізнаючи» або «розкриваючи» «історії», які приховані в хроніках. Відмінність між «історією» та «вигадкою» лежить у факті, що історик «знаходить» свої історії, тоді як письменник «винаходить» свої. Однак подібне уявлення про завдання історика відозвучується тією мірою, якою в діях історика відіграє роль «винахід». Одна й та сама подія може слугувати різним типом елемента багатьох різних історичних історій залежно від ролі, яка приписується за рахунок специфічної мотивної характеристики тієї сукупності подій, до якої належить.

Уява як «манера» мислення, за розумінням Х. Уайта, викликає питання, які історик, конструюючи оповідання, повинен передбачати і на які має відповідати. Це питання типу: що трапиться потім? Як це сталося? Чому це сталося так, а не інакше? Як це все вийшло в кінці? Вони визначають розповідні тактики, що в конструюванні своєї історії повинен використовувати історик. Але такі питання про зв'язок між подіями, які роблять їх елементами окресленої історії, повинні бути відмежовані від іншого роду питань: до чого це все зводиться? У чому сенс усього цього? Саме ці питання повинні мати справу зі структурою всієї сукупності подій, що розглядається як завершена історія, і припускають синоптичну оцінку відносин між цією історією та іншими історіями, які можуть бути «знайдені», «пізнані» або «розкриті» в хроніці.

На думку філософа, відповіді на них можуть бути дані кількома шляхами: поясненням за допомогою побудови сюжету, поясненням за допомогою доказу й поясненням за допомогою ідеологічного підтексту.

Додання «сенсу» історії [story] на основі встановлення типу історії, яка розповідається, названо Х. Уайтом поясненням за допомогою побудови сюжету. Філософ уважає, якщо історик у ході своєї розповіді історії надає їй сюжетну структуру Трагедії, то він «пояснив» її одним чином; якщо – Комедії, то «пояснив» її іншим чином тощо. За допомогою побудови сюжету послідовність подій, формована в історію [story], розкривається поступово як історія [story] певного типу. Отже, використовується уява як «манера» мислення.

На додаток до рівня концептуалізації, на якому історик утілює розповідне пояснення того, «що сталося», Х. Уайт виокремлює наступний рівень, на якому дослідник може прагнути в кінці прояснити «сенс усього цього» або те, «до чого це все». На цьому рівні філософ розрізняє операцію, яку називає поясненням формальним, експліцитним або дискурсивним доказом. Такий доказ дає пояснення того, що відбувається в історії, залучаючи принципи комбінації, які передбачаються як закони історичного пояснення. На цьому рівні уява як «манера» мислення концептуалізує події в історії (або форму подій, яку він надав їм у ході конкретного побудови сюжету), конструюючи номологічно-дедуктивний аргумент. Цей аргумент може бути проаналізований у формі силіогізму, більший засновок якого полягає в імовірно універсальному законі причинових взаємозв'язків, менший – у граничних умовах, до яких закон докладається, а у висновку – події, що реально відбулися, дедуційовані з передумов на основі логічної необхідності. Найбільш відомий із таких можливих законів, на думку Х. Уайта, є закон Маркса про зв'язок між надбудовою та базисом.

За допомогою уяви як специфічної манери мислення Х. Уайт характеризує ідеологічний вимір історичного опису, що відображає етичний елемент щодо природи історичного знання й висновків, які можуть бути вилучені з вивчення минулих подій з метою розуміння справжніх. Під терміном «ідеологія» філософ має на увазі набір приписів для заняття позиції в сучасному світі соціальної практики й дії відповідно до неї (або змінювати світ, або зміцнювати його в його сьогоденні стані). Такі приписи супроводжуються аргументами, які претендують на авторитет «науки» або «реалізму». Слідуючи аналізу К. Манхейма в «Ідеології та утопії», Х. Уайт постулює чотири основні ідеологічні позиції: анархізм, консерватизм, радикалізм і лібералізм. Отже, філософ виокремлює загальні рівні, на яких працюють історики, щоб досягти пояснювального ефекту від своїх оповідань [3, с. 32].

Отже, дослідження концепції філософії історії та використання уяви як «манери» мислення, за Х. Уайтом, виявило таке:

1. Концепція Х. Уайта про роль уяви в історичному пізнанні є адекватною запитам сучасного історичного пізнання щодо філософії загалом і філософії історії та науки зокрема.

2. Концепція Х. Уайта пропонує історичній науці змістовну і значиму з метатеоретичного погляду структуру по-

нять, на основі якої може здійснюватися класифікація історіографічних стилів і може бути уточнена прогностична функція філософії стосовно історичного пізнання.

3. До значимих компонентів концепції Х. Уайта належать такі: проблема нарративу, «водорозділу» між історичним оповіданням і художньою прозою на історичні теми; проблема співвідношення створення історичного оповідання й дослідження тощо.

4. Використання уяви як «манери» мислення Х. Уайтом розкриває можливості розуміння історіографічного стилю як особливої комбінації типів побудови сюжету, доказу та ідеологічного підтексту. Розповіді історію – це тільки півсправи. Історик повинен привести формальний доказ [formal argument] того, що його історія істинна, тобто логічна й переконлива. Проте оскільки історії розповідаються не заради розваги, у них повинен бути, як зазначає Х. Уайт, ідеологічний підтекст.

Література

1. Ільєнков Е. Про естетичну природу фантазії / Е. Ільєнков // Панорама. Щорічник. – М., 1967. – С. 25–42.
2. Караваев Э.Ф. Современные представления о роли воображения в историческом познании / Э.Ф. Караваев // Miscellanea humanitaria philosophiae. Очерки по философии и культуре. К 60-летию проф. Ю.Н. Солонина. – СПб. : Санкт-Петербургское филос. общ-во, 2001. – С. 83–94.
3. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2002. – 528 с.
4. White H. Metahistory: The historical imagination in nineteenth-century Europe / H. White. – Baltimore ; London : The Johns Hopkins university press, 1974.

Анотація

Гейко С. М., Кудін Б. А. Можливості використання уяви як «манери» мислення у філософії Х. Уайта. – Стаття.

У статті розглядається концепція Х. Уайта про роль уяви в історичному пізнанні, яка є адекватною запитам сучасного історичного пізнання щодо філософії загалом і філософії історії зокрема. Використання уяви як «манери» мислення Х. Уайтом розкриває можливості розуміння історіографічного стилю як особливої комбінації типів побудови сюжету, доказу та ідеологічного підтексту.

Ключові слова: філософія історії, історія, уява, композиційно-історична манера мислення, естетичний історизм.

Аннотация

Гейко С. Н., Кудин Б. А. Возможности применения воображения как «манеры» мышления в философии Х. Уайта. – Статья.

В статье рассматривается концепция Х. Уайта о роли воображения в историческом познании. Данная концепция адекватна современным запросам исторического познания к философии в целом и философии истории в частности. Применение воображения как «манеры» мышления Х. Уайтом раскрывает возможности понимания историографического стиля как особой комбинации типов построения сюжета, доказательств и идеологического подтекста.

Ключевые слова: философия истории, история, воображение, композиционно-историческая манера мышления, эстетический историзм.

Summary

Geiko S. M., Kudin B. A. Possibilities of the use of imagination as thinking “manners” in philosophy of Hayden White. – Article.

The article deals with the conception of Hayden White about the role of imagination in historical cognition, that is adequate to the demands of modern historical cognition to philosophy as a whole and philosophy of history, in particular. The use of imagination as exposes the “manners” of thinking of Hayden White to possibility of understanding of historiography style as the special combination of types of construction of plot, proof and ideological implication.

Key words: philosophy of history, history, imagination, composition-historical manner of thinking, aesthetic historical method.